

Nyelvi változók A magyar nyelvjárások atlasza hangfelvételeiben*

1. Bevezetés. – A magyar nyelvjárások atlasza (a továbbiakban MNyA.) ellenőrző gyűjtése során, 1960 és 1964 között Balogh Lajos, Végh József, Kovács István, Szépe György és Farkas Vilmos összesen 352 kutatóponton készített magnófelvételeket (BALOGH–VÉGH 1975), mintegy 461 órányit. Egy most záruló projektben (NKFP 5/056/2004. sz. pályázat, 2004–2007, projektvezető: Kiss Jenő) Posgay Ildikó szakmai irányításával a teljes anyagot digitalizáltuk, és megkezdtük az interjúk és az atlaszkérdésekre adott válaszok átírását, adatbázisba rendezését, elemzését. Az eredeti magnószalagokat Szöllösi Mihály restaurálta és digitalizálta az MTA Zenetudományi Intézetében.

A Magyar nyelvjárási olvasókönyv (HAJDÚ – KÁZMÉR 1974) 43 településről közöl olyan fonetikus lejegyzést, amelynek eredeti hangzó változata a MNyA. ellenőrző gyűjtéséből származik. Eddig 14 kutatópont anyagát informatizáltuk, és adtuk közre újra, a hanganyaggal szinkronizált változatban, a Magyar nyelvjárási hangoskönyv sorozat első három kiadványaként (HAJDÚ és mtsai. 2005–2007). A 41 atlaszkérdésre adott válaszok feldolgozását azon az 50 településen végezzük el, amelyek kutatópontjai a nagyatlasznak és az olvasókönyvnek is.

A feldolgozás alapegysége az interjú, így az egyes adatok nem közvetlenül kutatóponthoz, hanem adatközlőhöz kötődnek. Minden adat megtartja kapcsolatát eredeti hangzó formájával. Ezt úgy biztosítjuk, hogy szinkronizációs pontokat (időzítési markereket) helyezünk el a szövegben, amelyek egy adott hangfájl adott időpillanatára mutatnak. Az eredeti hangzó forma elérhető marad az adatok adatbázisba rendezése után is, így valamennyi adat azonnal meghallgatható, a fonetikus lejegyzés bármikor ellenőrizhető, javítható.

Jelen dolgozatomban egyrészt arra vállalkozom, hogy egyetlen címszó, a *szívnék* esetében adott válaszok alapján bemutassam, milyen új lehetőségek rejlenek az általunk alkalmazott adatfeldolgozási eljárásokban, másrészt a suksükölés összefoglaló néven emlegetett jelenségek beszélt nyelvi szövegekben való előfordulásának elemzésével kísérletet teszek olyan nyelvi jelenségek területi szempontú vizsgálatára, amelyek a MNyA. térképlapjai alapján kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgálhatók.

Itt mondok köszönetet Bodó Csanádnak és Vékás Domokosnak, akik ötleteikkel, tanácsaikkal segítették munkámat, Király Lajosnak, aki lehetővé tette, hogy a Somogyzalai nyelvatlasz (a továbbiakban S-ZA.) adattárát informatizáljam és dolgozatomhoz felhasználjam, valamint Kontra Miklósnak, aki kutatópontok szerinti összesítésben rendelkezésemre bocsátotta a Magyar Nemzeti Szociolingvisztikai Vizsgálat (a továbbiakban MNSZV) néhány kérdésére adott válaszokat.

2. Anyag és módszer. – A MNyA. ellenőrző gyűjtéséből származó adatokat területi szempontból, vagyis térképes kimutatók alapján elemzem, az eddig feldolgozott összesen 22 kutatópont (Nagyöved, Lipót, Hegykő, Bana, Úny, Velem, Csöngye, Bakonyszentlászló, Sukoró, Bugyi, Somlóvásárhely, Rábagyarmat, Szentgál, Ságod, Felsőnyék, Bödeháza, Szentá, Kakasd, Gerjen, Martonfa, Szeremle, Okorág, Old) anyaga alapján. Az általam készített kimutatókat összevetem a MNyA. és a S-ZA., valamint az MNSZV adatai alapján készített térképes kimutatókkal. (A suksükölésnek a MNyA. térképlapjai alapján az itt bemutatottaktól némiképp eltérő elemzését lásd BALOGH 1997; az MNSZV nyelvföldrajzi szempontú vizsgálatáról vö. KONTRA 2004.)

Megjegyzendő, hogy az MNSZV terepmunkája a nagyatlaszéhoz képest

* A dolgozat az NKFP 5/056/2004. sz. pályázata keretében készült.

évtizedekkel később zajlott, és az adatközlői minta országosan reprezentatív ugyan, kutatópontonként azonban nem az. Az adatfelvétel jellegéből adódóan eleve kérdéses az adatok nyelvjárási relevanciája: a kérdésekre adott válaszok nem feltétlenül tükrözik az adatközlők spontán nyelvhasználatát (vö. LAAKSO 2005: 315). Érdekes ebből a szempontból megnéznünk a MNyA. és az MNSZV *innám* térképlapján az *innám* alakváltozat területi elhelyezkedése közt mutatkozó különbséget (1. és 2. térkép): a szociolingvisztikai felmérésben jellemzően olyan kutatópontokon találjuk meg az *innám* alakváltozatot, ahol azt a nyelvjárási adatok területi megoszlása alapján nem várnánk. Más esetekben viszont (ilyen például az *innák* alakváltozat) nagyobb a megfelelés a MNyA. és az MNSZV között. Olyan jelenségek földrajzi elterjedtségéről (lásd például a szuksükölést), amelyek a nagyatlaszból hiányoznak, de az MNSZV-ben megvannak, csak az utóbbiak nyújthatnak támpontot.

A nyelvi jelenségek területi elterjedtségét szemléltető térképek ábrázolásmódja a források jellegéből adódóan eltérő. A nyelvatlások alapján készített térképeken csak azt van módunk megjeleníteni, előfordul-e valamely alakváltozat egy-egy kutatóponton. Az MNSZV-ben és a MNyA. ellenőrző gyűjtésének adataiból kialakított adatbázisban azonban az adatok nem kutatóponthoz, hanem adatközlőhöz kötődnek, így lehetőségünk nyílik olyan térképek elkészítésére, ahol egy-egy kutatópontnál azt is láthatjuk, milyen arányban fordulnak elő a különböző változatok a válaszokban (lásd még BODÓ, e kötetben). Azt, hogy mennyi adat áll rendelkezésünkre egy adott kutatóponton más kutatópontokhoz képest, a körök nagysága szemlélteti.

3. A $(nVk)_1$ változó – A $(nVk)_1$ változó területi szempontú vizsgálatához a MNyA. és az MNSZV azonos címszavú kérdésére adott válaszokat vettem alapul. A két adattár hasonló területi elterjedtségűnek mutatja a nákolós alakváltozatot: a Tisza vonaláig általánosan jellemző az *innák* használata.

A nagyatlasz ellenőrző gyűjtésének egyetlen nákolható címszava, a *szívnék* esetében adott válaszokat a ragok alapján csoportosítottam. A nákolós alakok kerültek az egyik (a 3. térképen szürkével látható) csoportba, a nem nákolós *-nék ~ -nik* végződésű alakok kerültek a másik (a térképen feketével jelzett) csoportba.

A kutatópont kevés, de az eltérés az MNyA. és az MNSZV *innák* adatainak elterjedtségéhez képest így is látszik: jóval kevesebb helyen fordul elő nákolós adat, mint ahogy azt akár a MNyA., akár az MNSZV térképe alapján várhatnánk.

Annak eldöntésére, archaikusabbnak vagy újkeletűbbnek tekinthetjük-e a nákolós alakváltozatot, megnéztem, van-e jól látható különbség a fiatalabb és az idősebb adatközlők válaszai között (4. és 5. térkép). Az idősebb adatközlőknél egy kivételtől eltekintve csak a Budapesthez közel eső, illetve a Dunántúl délkeleti részén lévő kutatópontokon fordul elő *színák ~ szívnák* alakváltozat. (A két térkép összevetéséből az is jól látható, hogy az adatközlők korosztályok szerinti megoszlása nem egyenletes, többségük 60 éven felüli.)

Azokon a kutatópontokon, ahol mindkét alakváltozat előfordult a válaszokban, megnéztem azt is, hogy azok, akik a köznyelvies *hív* alakkal válaszolnak a *hív* címszó esetében, inkább nákolnak-e, mint azok, akik másfajta (*hi, hil, hín*) választ adnak. Valamivel többen válaszolnak *színák*-ot azok közül, akik *hív*-ot mondanak, de az összefüggés statisztikailag nem igazolható. Érdekes lenne a vizsgálatot több kutatóponton is elvégezni.

A *színák ~ szívnák* alakváltozat területi elterjedtsége a vizsgált kutatópontok alapján feltehetően kisebb, mint az *innák* változaté a MNyA. és az MNSZV adataiban. Elképzelhető, hogy a nákolás a vizsgált terület nagy részén nem a nyelvjárásra jellemző jelenség.

4. Suksükölés. – Suksükölésen azt értjük, ha valaki a köznyelvtől eltérően ugyanazt az igealakot használja két funkcióban: kijelentő és felszólító módban egyaránt. A definíció értelmében, ha előfordul valahol pl. csukcsükölő adatunk, abból még nem

következik, hogy az adott nyelvváltozatban csukcsükkölnek. Például Egerlövön az MNyA. adatai alapján a *taníccsa* alakváltozat csak kijelentő módban használatos, felszólító módban nem. Funkcionálisan nézve azonban mégis megvan a suksükkölésnek egy fajtája az említett kutatóponton, ugyanis a *taníjja* alakváltozatot mind kijelentő, mind felszólító módban használják. A fenti definíció értelmében tehát a jukjükkölést is a suksükkölés összefoglaló néven emlegetett jelenségek körébe tartozónak kell tekintenünk.

A suksükkölés területi megoszlását a nagyatlásban az *adhatjuk* térképlap mutatja legrészletesebben. Ha integráljuk az adatokat KIRÁLY LAJOS Somogy-zalai atlasza azonos címszavú térképlapjának adataival, a sűrűbb kutatóponthálózatú atlasz alapján a suksükkölés elterjedtebbnek mutatkozik a S-ZA. nyugati részén (lásd a 6. térképet). Megjegyzendő, hogy KIRÁLY LAJOS adatai későbbiek, mint a MNyA. gyűjtése, de a közös kutatópontokon, ahol a MNyA.-ban nincs suksükkölés, ott KIRÁLY LAJOS atlaszában Somodoron és Pamukon van csak, Gelsesziget, Marcali, Mesztegyő, Somogyacsa nem suksükkölő települések a S-ZA.-ban sem.

A csukcsükkölést a MNyA. *taníjja* térképlapja alapján vizsgálhatjuk (7. térkép). Ott azonban, ahol az előző térképen suksükkölő alakokat találtunk, ezen a térképlapon *taníti* (elsősorban Dél-Dunántúlon) és *taníjja* (dominánsan a Miskolc környéki kutatópontokon) alakváltozatok fordulnak elő túlnyomó többségben. A *taníccsa* alak előfordulása, a Székelyföldet nem számítva, szinte ritkának számít. A 'tanítsa!' és 'taníjja' jelentésű *taníjja* adatok egymásra vetítése (8. térkép) alapján a *taníjja* alakváltozat felszólító módú használata a gyakoribb, egyes kutatópontokon ez az alakváltozat a kijelentő mód funkcióját is betölti. Mivel a jukjükkölő területen jellemző a suksükkölés is az *adhatjuk* esetében, úgy tűnik, hogy a jukjükkölés analógiás hatásával segíthette a suksükkölés elterjedését.

Az MNSZV 306. mondatkiegészítő feladatában az adatközlők túlnyomó többsége nem a suksükkölő alakot választja. A suksükkölő adatok területi elhelyezkedése részben megfelel a MNyA. *adhatjuk* térképlapjának, illetve valamivel általánosabban elterjedtnek mutatja a jelenséget (9. térkép).

A MNyA. a szuksükkölést nem vizsgálja, így annak területi elterjedtségéről a suksükköléshez képest csak az MNSZV adatai alapján tájékozódhatunk (10. térkép). A két jelenség közti különbség szembetűnő. A 9. és a 10. térképlap összevetése alapján egyértelműen látszik, hogy a szuksükkölés sokkal többször és sokkal több kutatóponton fordul elő a válaszokban (a szuksükkölő és a suksükkölő változatok használatának összefüggéseiről és eltéréseiről vö. KONTRA 2003: 137–141).

A nyelvjárási interjúk elemzése alapján a szuksükkölés általánosan elterjedtnek mutatkozik a vizsgált kutatópontokon (11. térkép). Összesen 25 esetből 18 a szuksükkölő és 7 a nem szuksükkölő példa. Megjegyzendő, hogy szuksükkölhető igealakok sokkal ritkábban fordulnak elő a szövegfelvételeken, mint csukcsükkölhető vagy suksükkölhető.

A csukcsükkölés és a suksükkölés elterjedtsége jellemzően eltérő képet mutat a szuksükköléstől (12. és 13. térkép). Sokkal kisebb a csukcsükkölés és a suksükkölés aránya az adatokban, mint a szuksükkölésé. Összesen 86 esetből 17 a csukcsükkölő és 69 a nem csukcsükkölő alak, az összesen 77 suksükkölhető helyen pedig 26 esetben suksükköltek, 51 esetben pedig nem suksükköltek az adatközlők.

A szigetközi Lipót interjúiban, ahol viszonylag sok a releváns eset, megnéztem, milyen arányban fordul elő szuksükkölés, suksükkölés, illetve csukcsükkölés az egyes adatközlőknél. A csukcsükkölés és a suksükkölés tekintetében jellemző különbségek vannak az adatközlők között. Úgy tűnik, a fiatalabbak hajlamosabbak a csukcsükkölő és suksükkölő alakok használatára (lásd az 1. táblázatot). Ez a megfigyelés egybecseng KISS JENŐ-nek a mihályi nyelvjárás kapcsán tett megállapításával (KISS 1990: 40).

1. táblázat
Szukszükölés, csukcsükölés és suksükölés a lipóti interjúkban

Adatközlő	Szukszük	Csukcsük	Suksük
62 éves, nő	100% (N=1)	0% (N=1)	0% (N=1)
57 éves, nő	főlakaszják ?	0% (N=4)	0% (N=1)
50 éves, nő	--	50% (N=2)	0% (N=3)
46 éves, nő	100% (N=1)	89% (N=9)	100% (N=6)
Összesen:	100% (N=2)	56% (N=16)	46% (N=11)

Az itt bemutatott eredmények alapján elmondhatjuk, hogy a sukszükölés a vizsgált kutatópontokon sokkal általánosabban fordul elő, mint a csukcsükölés és a suksükölés. A sukszükölést tehát érdemes a jövőben más területi szempontú kutatásokban is a suksüköléstől és a csukcsüköléstől megkülönböztetve vizsgálni.

5. Következtetés. – Az, hogy a feldolgozás során az adatokat nem pusztán kutatóponthoz rendeljük hozzá, hanem megőrizzük a kapcsolatot az adat és az adatközlő között, olyan adatelemzési eljárásokat is lehetővé tesz, amelyekre a hagyományos atlaszadatok alapján nem vállalkozhatunk. Az atlaszkérdésekre adott válaszok elemzésén túl a MNyA. ellenőrző gyűjtése során készített szövegfelvételek alapján lehetőségünk van a térképlapokról hiányozó nyelvi jelenségek területi szempontú vizsgálatára is.

A különböző jellegű kutatásokból származó nyelvi adatok összevetése alapján elmondhatjuk, hogy bármilyen nyelvi jelenséget vizsgálunk is, célszerű számolni a nyelv területi változatosságával. Vagyis az egyetemes magyar nyelvi változók vizsgálatakor sem tekinthetünk el a nyelvjárási adatok alapján kirajzolódó jellemző területi különbségek figyelembevételétől, az egyes adatközlők nyelvjárási hátterétől.

Hivatkozott irodalom

- BALOGH LAJOS 1997. A magyar nyelvjárások és a suksükölés. *Magyar Nyelv* 93: 354–360.
- BODÓ CSANÁD Követéses geolingvisztikai vizsgálat Moldvában. E kötetben.
- BALOGH LAJOS – VÉGH JÓZSEF 1975. A magyar nyelvjárások atlaszához kapcsolódó hangfelvételek. In: DEME – IMRE szerk. 1975: 257–262.
- DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1975. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY – KÁZMÉR MIKLÓS 1974. Magyar nyelvjárási olvasókönyv. Tankönyvkiadó, Bp.
- HAJDÚ MIHÁLY és mtsai. 2005–2007. Magyar nyelvjárási hangoskönyv I–III. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszéke, Bp.
- KISS JENŐ 1990. A mihályi nyelvjárás változásai 1889 és 1989 között. MNyTK 190. Bp.
- KONTRA MIKLÓS 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris Kiadó, Bp.
- KONTRA MIKLÓS 2004. Egyetemes magyar változók és nyelvjárási különbségek. Előadás a VII. Nemzetközi Magyar Nyelvtudományi Kongresszuson. Budapest, 2004. augusztus 29–31.
- LAAKSO, JOHANNA 2005. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Könyvismertetés. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 312–315.
- MNyA. = DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU szerk. 1968–1977. A magyar nyelvjárások atlasza I–VI. Akadémiai Kiadó, Bp.
- S-ZA. = KIRÁLY LAJOS 2005. Somogy-zalai nyelvatlasz. MNyTK. 223. Bp.

VARGHA FRUZZSINA SÁRA